

Бердиев А.Т.

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАЛПЫ КЫРГЫЗ ЭЛИ ҮЧҮН БААЛУУ
МАДАНИЙ МУРАС

Бердиев А.Т.

ЭПОС «МАНАС» ЦЕННОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

A. T. Berdiev

THE EPIC «MANAS» VALUABLE CULTURAL HERITAGE
THE KYRGYZ PEOPLE

УДК: 94 (575.2): 303.447] (043.3)

Макалада «Манас» эпосунун жергиликтүү жана баика окумуштуулар тарабынан изилдениши, кытайлык манасчылардын эмгектери баяндалат.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, эл мурасы, тарых, окумуштуулар, мамлекет.

В статье рассматриваются исследования местных и зарубежных ученых эпоса «Манас», а также затрагиваются труды китайских рассказчиков эпоса «Манас».

Ключевые слова: эпос «Манас», наследие, народ, история, ученые, государство.

The article discusses research by local and foreign scientists of the epic «Manas», as well as affected the writings of Chinese story tellers of the «Manas» epic.

Key words: «Manas» epic, heritage, people, history, scientists, the state.

Өлкөбүздүн эгемендүү мамлекет болушу кыргыз элинин тарыхынын бир катар маселелеринин, бүгүнкү күндүн талабына ылайык өз баасын алуусуна мүмкүнчүлүк түздү. Арийне, ушуга ылайык, эгемендүүлүк жылдарында мамлекетибиздин тарыхын изилдеп жана окуп үйрөнүү багытына, республикалык жана эл аралык деңгээлде бир катар иш чаралар жүзөгө ашырылып келди. Бул өз кезегинде калкыбыздын руханий жан дүйнөсүн байытып мамлекетибиздин идеологиялык пайдубалынын бекемделишине жана дүйнөлүк коомчулукка кеңири таанылышына шарт түздү. Кыргыз Республикасынын президенти А.Ш. Атамбаевдин 2012-жылдын 27-январында кабыл алган Улуу кыргыз каганатынын 1170 жылдыгына арналган илимий иш чараларды өткөрүү тууралуу буйругу да тарыхыбызды изилдөө жана окуп үйрөнүү багытындагы маанилүү кадамдардан болуп калды.

Кыргыздар Борбордук Азиядагы эң байыркы эл экендиги, илимде толук далилденип, бир топ иш чаралар өткөрүлүп, окумуштуулар тарабынан ынандырылган изилдөөлөр жүргүзүлүп, 2003-жылы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын белгиледик. Мындай белгилөөлөрдүн бир далили катары Кыргыз элинин байыртадан бери сакталып, муундан муунга оозеки түрүндө өткөрүлүп, фольклордук материалдары,

эмприкалык билимдери, оозеки түрүндөгү тарыхый булактары эсептелет. Алардын бири Манас эпосу, баарыбызга белгилүү бул-Кыргыз элинин руханий маданиятынын туу чокусу, тарыхы, маданияты, үрп-адат салттарынын булагы.

Дүйнө элдеринин катарында кыргыздар аз сандуу калк болуп эсептелгени менен тарыхта өз ордун жоготпой келет. Анткени этностун сакталышында кылымдар бою улуттун басып өткөн тарыхый жолундагы руханий байлыктары өзгөчө мааниге ээ. Тарыхта сейрек кездешүүчү феномендик мүнөздөгү "Манас" эпосу дүйнөлүк фольклордук чыгармалардын арасында көлөмү, мазмуну боюнча теңдеши жок мурас гана эмес, эл биримдигин бекемдеген руханий байлык да болгон. Андыктан, монументалдуу эпикалык дастан кыргыз элинин жашоосунун бүт тарабын камтыган турмуштук энциклопедиясына айланган.

Кыргыз элинин маданий мурасы жана рухий дүйнөсүнүн көч башы «Манас» эпосу, дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү руханий баалуу эстеликтердин катарында турат. Учурда окумуштуулар тарабынан «Манас» эпосун ар тараптуу изилдөө иши жакшы жолго коюлган. Эпосту дүйнөлүк коомчулукка таанытуу, таратуу, которуу максатында көптөгөн эл аралык маанидеги иш-чаралар өткөрүлүп жатат.

Кыргызстан Эгемендүүлүк жетишкенден кийин 1995-жылы Бириккен Улуттар уюму «Манас» эпосун кыргыз элинин руханий мурасы катары тааныган жана «Манас» эпосунун 1000 жылдык маарекеси эл аралык деңгээлде белгиленип, дүйнөнүн 120 мамлекетине таанылган [1].

2012-жылы "Манас" эпосун сактоо, изилдөө жана жайылтуу боюнча «Манас» 2012-2017-жылдар аралыгында» Улуттук Программасы кабыл алынган [2]. Бул Програмада 2012-2017-жылдар аралыгында «Манас» эпосун сактоо, изилдөө жана жайылтуу милдеттери, Улуттук Программаны ишке ашыруунун мөөнөттөрү жана этаптары, Улуттук Программаны каржылоо, күтүлүүчү натыйжалар сыяктуу маселелер каралган.

Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаевдин 2013-жылдын 30-апрелинде «Манасчы

Жусуп Мамайдын кыргыздардын тарыхый жана маданий мурасын сактоо ишине кошкон салымы жөнүндө» № 95 буйрука кол койгон. Бул буйрукта Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2012-2017-жылдарга чейин «Манас» эпосун сактоо, иликтөө жана кеңири таанытуу боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук программасын турмушка ашыруу максатында төмөнкү негизги маселелерди келтирген:

Кыргыз элинин тарыхый жана маданий мурастарынын «Мурас» фонду Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы менен өз ара аракеттенүү менен:

1. Жусуп Мамай жөнүндө чыгармачылык долбоорлордун мазмундуу бөлүгүн даярдоого көмөк көрсөтсүн;

2. Жусуп Мамайдын эмгектерин терең иликтөө, талдоо жана кеңири таанытуу максатында илимий-практикалык конференцияны уюштурсун жана өткөрсүн.

Бул буйрука негизинде жер-жерлерде ар кандай иш чаралар өткөрүлдү. «Манас» эпосу жалпы кыргыз эли үчүн баалуу маданий мурас болгондуктан, аны бардык тармактарын (философиялык, филологиялык, тарыхый-этнографиялык ж.б.) изилдеп ачып берүү жана коомчулукка жеткирүү биздин ыйык милдеттерибиздин бири катары каралышы керек.

«Манас» эпосун ЮНЕСКОнун материалдык эмес мурастарынын тизмесине каттоодо Кытайда жашап жаткан кыргыздардын салымы чоң. Манас эпосу Кытайда жашаган калктардын бири болгон кыргыздардын атынан ЮНЕСКОнун каттоосунан биринчи жолу 2007-жылы өткөн. Алар биринчилерден болуп эпостун биринчи бөлүгүн «Манасты» Эл аралык руханий дөөлөттөрдүн тизмесине киргизген.

2013-жылдын 4-декабрында ЮНЕСКОнун Материалдык эмес маданий мурастарын коргоо боюнча өкмөттөр аралык комитети «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторун Кыргызстандын атынан дүйнөлүк маданий мурас катары катталсын деген чечим кабыл алган.

ЮНЕСКО тарабынан кабыл алган бул чечим, Манас эпосуна карата болгон жоопкерчиликти арттырмакчы жана эпосту дүйнөлүк деңгээлдеги окурмандар чөйрөсүнө алып чыгып жайылтууну, изилдөөнү илимий-чыгармачыл инсандарга милдеттендирмекчи.

Кытайда «Манас» эпосун изилдөө иштеринин абалы Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан иш-чараларга салыштырмалуу айтканда жаңы өнүгүп келе жаткан тармак. 1953 жылдан баштап «Манас» эпосун кагаз бетине түшүрүү жана илимий жактан изилдөө иштери жүргүзүлө баштаган. Бүгүнкү күндө Кызыл-Суулук кыргыздарда «Манас» эпосун изилдөө иши жакшы жолго коюлган десек жаңылышпайбыз. Изилдөөчүлөрдүн аз убакыт аралыгында иш-аракеттеринин негизинде, "Манастын" бир канча варианттары жазылып

алынып, өз алдынча китеп болуп басылып чыккан. Кытай мамлекети тарабынан манасчынын эмгеги бааланып «Кытай Эл Республикасынын Көхары» (каухары), «Заманыбыздын тирүү Гомери» деген элдик наамдары ыйгарып, мамлекет тарабынан толук камсыздоого алынган.

Кытайлык кыргыздарда Жусуп Мамай менен катар эле өзгөчө орунда турган Эшмат Мамбетжүсүптун варианты. Анын айтуусунда эпостун «Манас», «Семетей» бөлүмдөрү гана жазылып, калган бөлүмдөрү манасчынын дүйнөдөн өтүшү менен кагазга түшүрүлбөй калган. Алсак, бүгүнкү күндө 50гө жакын манасчы мамлекет тарабынан каржыланып, ай сайын маяна алып, манасчылык кесип менен жашап келишет.

Дүйнөлүк руханий маданиятка орток болгон «Манас» эпосунун Эл аралык уюмдар тарабынан коргоого алынышы, кыргыз манас таануучуларынын алдына "Манасты" изилдөө, жайылтуу иш-аракеттерин өнүктүрүү милдетин коюуда. Кытайлык кыргыздар арасынан чыккан белгилүү илимпоздордун дээрлик бардыгы, өз изилдөөлөрүндө эпоско кайрылышкан. Алсак Адыл Жуматурду, Мамбеттурду Мамбетакун, Макелек Өмүрбай, Токтобүбү Ысак, Кайрат Токомбай, Ысакбек Бейшенбек, Алымжан Абдыкерим, Аалы Сүйүнбай ж.б. көптөгөн окумуштуулар жалпы кыргыздын руханий дөөлөтү «Манас» эпосун ар тараптуу изилдөөнү колго алып келишүүдө.

«Манас» эпосу жана анын жаралуу мезгили тууралуу тарыхый жазма булактарда маалымат сейрек. XVI к. таандык Сейф ад-Дин Аксыкенттин «Мажму ат-Таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу кол жазмасында Манас баатыр жана ага байланышкан кара сөз түрүндөгү окуяларды камтыган алгачкы маалыматтар эскерилет. «Манас» эпосу, аны айткан жомокчулар жөнүндө алгачкы маалыматтар XIX к. экинчи жарымына туура келет. Эпосту алгачкы ирет кагаз бетине түшүргөн Ч. Валиханов, андан кийин В. Радловдун «Манас» эпосун изилдөөгө арналган эмгектери бүгүнкү күндө да илимий баалуулугу чоң. Ч. Валиханов: «Бул чексиз чоң эпопеяда кыргыздардын турмушу, салты, географиясы, диндик жана медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилеси орун алган», [4.8] - деп өзүнүн чыгармалар жыйнагында жазып кеткен. «Манас» эпосу менен кененирээк таанышып, аны толук кагаз бетине түшүрүүгө аракеттенген окумуштуулардын бири В. Радлов. Ал эпостун үч бөлүгүн тең камтыган тексттерди 1885-жылы "Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү" деген эмгегинин V томуна кыргыз, немис тилдеринде жарыялаган. Академик В.В. Бартольд, орус саякатчысы П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Г.Н.Потанин, венгер окумуштуусу Д. Алмаши экспедиция учурунда Манастан үзүндүлөрдү жазып алышкан [5].

Орус окумуштусу П.Фалев кыргыз болумуштарынын жаралышы тууралуу эмгегинде алгач ирет

«Манас» эпосу менен «Күлтегин» эстелигиндеги окшоштуктарды, мазмун менен форма жактагы бирдейликтерди салыштырып изилдеген.

XX кылымдын 40-жылдарынан тартып «Манас» эпосуна түркиялык изилдөөчүлөр кызыга баштаган. Абдулкадир Инан, Фуад Көпрүлү, Зеки Валиди Тоган, Шазийе Берин, Гурсай Наскали, Дурсун Йилдирым, Найли Боратав, Фикрет Түркмен сыяктуу окумуштуулар «Манас» эпосуна кайрылышкан. 1990-жылдарынан тартып Түркияда кыргыз дастандарына байланыштуу эки макалалар жыйнагы, бир илимий китеп жарык көргөн. Бул илимий китептердин катарында Нажийе Йилдиздин докторлук эмгеги «Манас» эпосу менен бирге кыргыз тилин жана маданиятын талдоого арналган.

«Манас» эпосуна кайрылган чет өлкөлүк окумуштуулардын катарында англис окумуштуусу Артур Хаттону айтууга болот. Ал Радлов жазып алган "Манас" эпосун изилдөөдө жана аны европалык илимий чөйрөгө тааныштырууда эмгеги чоң. Франциялык түрколог Реми Дор германиялык Карл Райхл, Гундулла Салк сыяктуу изилдөөчүлөр манастануу илимине өз салымдарын кошкон.

«Манас» эпосун изилдөөгө олуттуу салымын кошкондордун бири, казак элинин көрүнүктүү жазуучусу М. Ауэзов болгон. «Манастын» элдүүлүгү тууралуу маселе курч коюлуп турган чакта анын, «Манас» - кыргыз элинин баатырдык эпосу» деген эмгегинин жарык көрүшү, бул маселенин оң чечилишинде маанилүү роль ойногон. «Манас» эпосун изилдөөдөгө салым кошкон казак фольклор иликтөөчүлөрү А. Маргуландын, Ш. Сатпаевдин, Р.Бердибаевдин жана башкалардын ысымдарын айтпай кетүүгө болбойт. А.Маргуландын Чокан менен «Манастын» тегерегиндеги ой жүгүртүүлөрү илимий жактан өтө баалуу.

С. Абрамзон кыргыз этнографиясынын жана маданиятынын дээрлик бардык жагдайларына кайрылган. Анын изилдөө ишинин басымдуу бөлүгүн кыргыз элинин этникалык тарыхы, чарбачылыгы, каада-салты, үрп-адаты, руханий дүйнөсү сыяктуу маселелер ээлейт. Академик Б.М.Юнусалиев: «Эгерде С.Абрамзондун эмгектери болбосо кыйла этнографиялык материалдар илимге белгисиз болуп калмак», - деп туура белгилеген [5].

Манас эпосун изилдөөдө, кыргыз окумуштууларынын катарында Б.М. Юнусалиевдин эмгеги зор. Ал «СССР элдеринин эпостору» сериясына жарыяланган «Манастын» кыргыз текстинин редактору болгон.

Эпостун келип чыгышы, манасчылар, манасчылык мектеп тууралуу көптөгөн макалалардын автору.

Эпосту жыйноо, жазып алуу иштеринде, манасчылардын чыгармачылыгын жана «Манас» эпосун изилдөөдө К.Рахматуллин, Ы.Абдырахманов, Ө.Жакишев, З.Бектенов, К.Мифтаков, К.Тыныстанов, Е. Поливанов, И.Богданова жана башкалар чоң салымдарды кошушкан.

«Манас» эпосунун изилдөөдө көп жыл эмгектенип, бир катар китептерди жарыялаган М. Мамыров болгон. Ал эпосту изилдөөнүн айрым маселелерине жана орус изилдөөчүлөрүнүн "Манасты" изилдөөдөгү кошкон салымдарына токтолгон.

1973-жылы авторлордун коллективи тарабынан жазылган орчундуу эмгекте «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Эр Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», «Кожожаш», «Мендирман», «Сарынжы-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан» сыяктуу кыргыз элдик дастандары жөнүндө айрым изилдөөлөр берилген. Бул китеп ошол убактагы оозеки чыгармачылыктагы эпостордун маанисин чагылдырган олуттуу эмгектердин бири болгон.

СССР жоюлуп көз каранды эмес жаңы мамлекеттердин пайда болушу менен мурда илимге коюлуп келген идеологиялык талаптар өз маанисин жоготкон. Элибиздин маданий мурастарына, анын катарында "Манас" эпосуна карата илимий изилдөөлөрдү жаңыча көз-карашта жүргүзүү, колго алына баштаган. XX кылымдын 90-жылдарында "Манас" эпосунунар кыл маселелерин изилдөөдөгө арналган көптөгөн макалалар, жыйнактар, энциклопедиялар жана монографиялар жарык көрө баштаган. Эпостун жаралуу, өнүгүү доору тууралуу окумуштуулардын ар кыл пикирлери айтылып, дастандын тарыхый негиздери изилдөөгө алынган.

Адабияттар:

1. Указ Президента Кыргызской Республики "О подготовке и проведении 1000-летия героического эпоса "Манас". - 26 июня. - 1992.
2. Постановление Правительства КР №67, от 31 января 2012.
3. Манас. Жусуп Мамай вариантында. - Шинжаң эл басмасы, 2004.
4. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5. - Алма-Ата, 1985. - С. 367-368.
5. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалган эмгектер. Которгон С. Мамбеталиев. - Б., 1999.

Рецензент: к.пед.н., доцент Азимбаев Б.